

EL CASTELL D'ULLDECONA. LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA DE 1995

Per TONI FORCADELL i VERICAT

I. INTRODUCCIÓ

Des que l'Ajuntament d'Ulldecona va comprar, l'any 1985, el conjunt fortificat del castell d'Ulldecona a la família Sacanella, s'han portat a terme sis intervencions arqueològiques que n'han proporcionat uns coneixements més aproximats de les estructures, fet que ha permès comprendre millor el seu desenvolupament al llarg de la història. Les tres primeres corresponen a tres camps de treballs d'arqueologia per a jòvens realitzats entre els anys 1985 i 1987¹ (ÁLVAREZ, R.; LÓPEZ, A. en premsa; FABRA, E.; en premsa). I les altres intervencions pertanyen a les obres de rehabilitació i condicionament del castell entre els anys 1994 i 1995².

1.1 Localització geogràfica

El castell d'Ulldecona es troba a 1,5 km en línia recta a l'oest de la vila d'Ulldecona i al marge esquerre del riu Sénia, actual límit polític-administratiu entre Catalunya i el País Valencià. Es localitza sobre una petita elevació plana anomenada "puig del Castell", que forma part de la serra Grossa o serra de Godall, d'uns 120 m d'altitud relativa en relació amb la població d'Ulldecona i a uns 256 m d'altitud sobre el nivell del mar.

Des del cim del puig es té un perfecte control visual tant de la plana del Baix Maestrat (des de la línia de costa: Peníscola, Benicarló i Vinaròs; fins als Ports de Beseit:

Rossell, Traiguera, Cervera, Sant Jordi, Sant Rafel del Riu...) com de la major part del territori del Montsià (vessant oriental dels Ports de Beseit: Mas de Barberans, i la Sénia; la Plana de la Galera; Sant Joan del Pas, els Valentins i Barri Castell; la serra del Montsià; la serra de Godall; la Foia d'Ulldecona: Ulldecona, Freginals i les Ventalles; i quasi tot el tram del riu de la Sénia).

L'àmplia visibilitat i la gran fertilitat i riquesa del terreny que el circumden han afavorit que el turó es convertís al llarg del temps en un lloc estratègic de control del territori des d'època ibèrica fins a l'Edat Mitjana.

1.2 Característiques i descripció³

El conjunt fortificat d'Ulldecona es troba situat al damunt d'una elevació⁴, sobre una zona plana superior de forma arrodonida, lleugerament inclinada i que actualment queda delimitada per la línia exterior del recinte emmurallat. Les construccions que se'n conserven, íntegrament, a l'interior són: una torre cilíndrica de dimensions reduïdes; una torre principal, de base rectangular, que domina tot el conjunt, i l'església. Els tres edificis esmentats estan en el sector sud-est del recinte, que domina la vall, delimitant un segon recinte fortificat. Tot essent agrupades es tracta de construccions aïllades i independents, col·locades a nivells diferents segons el terreny.

Queden restes d'altres construccions com és una torre en avançat estat de destrucció situada entre la torre quadrada i la redona (vegeu fig. 1). Mesura en planta

Fig. 1 - Vista aèria de les restes de la torre d'origen andalusí. La muralla que l'envolta és del s. XV, l'estructura més moderna de la fortalesa.

7,50 m pels dos costats més llargs. S'aixeca sobre murs massissos, de 150 cm d'amplada, de pedra i maó, disposats en files regulars, reajuntats per un morter beix-blanquinós, amb moltíssima sorra, còdols i grava de calcària esmicolada. En la part superior del mur, es combinen dues tècniques constructives: una paret externa, de 40 cm d'amplada, fabricada amb aparell de maçoneria col.locat en files regulars que es corresponen per l'interior amb les empremtes de l'encofrat en el morter, mentre que la part interior del mur és de tàpia llüida formada per terra atapeïda i dura col.locada en fines capes de 5-6 cm i barrejades amb pedres i ceràmica esmicolada (vegeu fig. 2). La cantonada nord de la torre conserva cinc fileres superposades de carreu. A més a més, l'interior no acaba en angle recte, sinó que es reforça amb un massissat format per una gran quantitat de maons reajuntats amb morter molt dur. En fabricar els primers carreus es van rebaixar les vores i es va deixar la part central en relleu, en forma d'un tosc encoixinat.

Les úniques parets que es conserven del parament exterior són la nord-oest i la nord-est. La que millor es manté és la nord-oest, la qual és formada per una successió de 30 filades visibles, molt regulars, d'aparell de

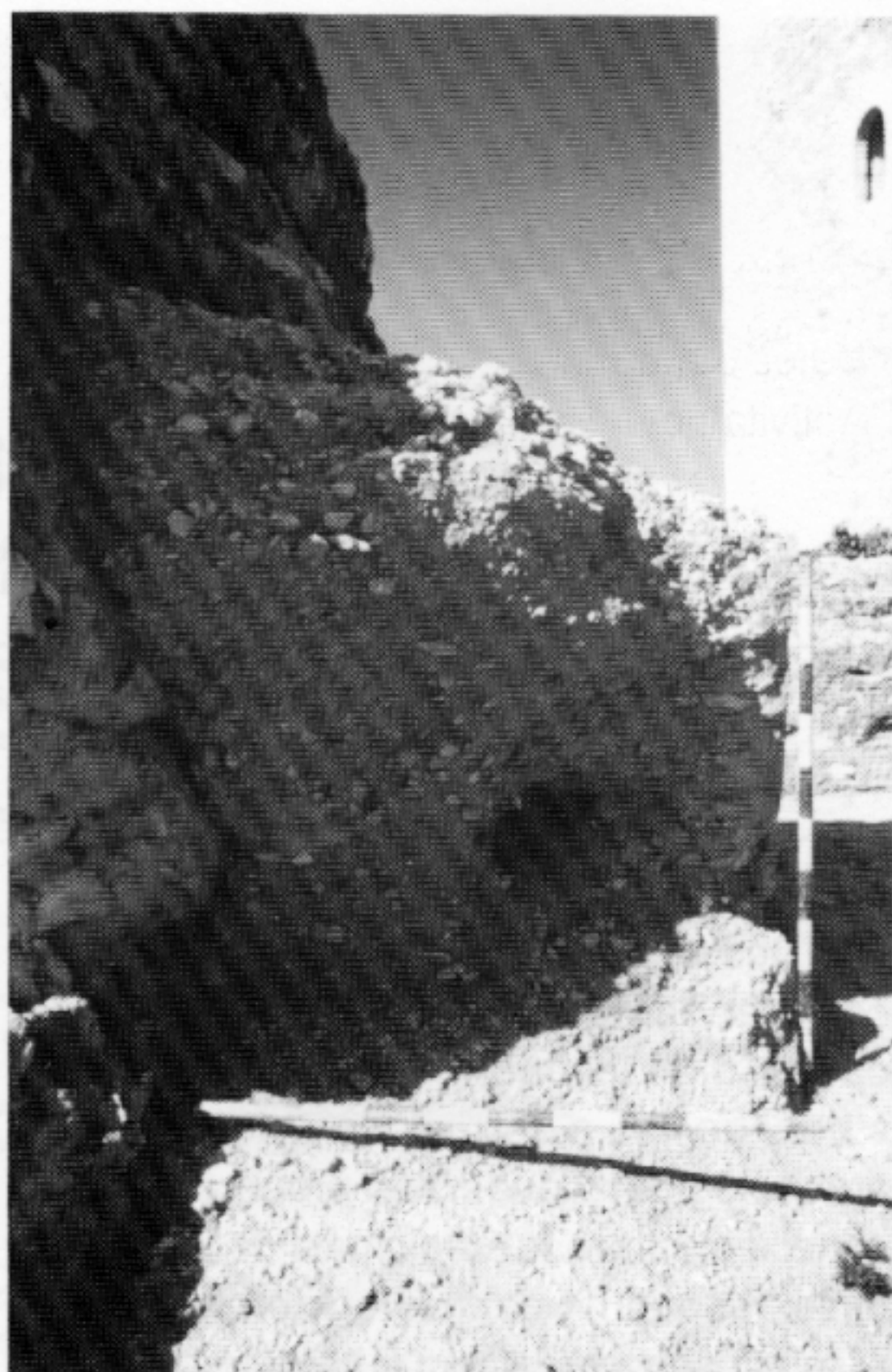

Fig. 2 - Detall d'una de les parets que es conserven de la torre andalusina. Es poden veure les dues tècniques constructives, a la dreta paret de maçoneria amb les empremtes de l'encofrat i a l'esquerra paret de tàpia.

maçoneria de mida menuda. A la part inferior del mur es combinen filades de blocs grans amb d'altres més menuts disposats en posició vertical amb la intenció de regularitzar la filada. La resta és formada per aparell de maçoneria, la mida del qual és menuda i amb mides bastants regulars que es combinen amb una successió de filades planes -aparell de llarg i traves- amb d'altres col.locades en forma d'espiga formant un motiu d'espina de peix simple o amb una línia de pedres planes al centre.

Els murs delimiten una estança de planta quadrangular, actualment curulla de sediment. La porta es troba a la cara sud-est, a nivell de sòl, desplaçada cap a la cantonada est. El morter utilitzat és de color beix-rosat, dur i amb moltíssims trossos de calç, sorra i amb algunes pedretes i algun que altre còdol.

A la torre se li adossa, posteriorment, un mur de maçoneria irregular reajuntat amb morter i destruït, en part, en construir el folre troncopiramidal de la gran torre quadrada. El pany conservat arranca de la cara nord-est de la torre descrita i sembla enllaçar amb l'únic bastió de la muralla de tot el conjunt. Originàriament, devia formar el mur defensiu del segon recinte. Encara es conserva la base d'una espitllera amb vessant a l'interior. Pel tipus de construcció i forma, aquestes dues estructures són semblants a fortificacions àrabs ja conegudes, formant part del primitiu castell musulmà, la construcció del qual podria ser posterior a la de la muralla perimetral i per tant es podria datar cap als segles XI-XII, probablement del període almoràvit (ÁLVAREZ, R.; LÓPEZ, A. en premsa).

La primera línia de muralla passa per la mateixa base d'aquesta torre, paral·lela a la cara sud-est i deixa un petit passadís entre les dues construccions. El segon recinte defensiu es completa amb un mur en un nivell superior al de la muralla exterior que enllaçaria amb la torre de la cantonada i que es perd abans d'arribar a l'església.

Aquest segon recinte queda delimitat al nord per un mur de 120 cm d'amplada, format per un doble parament de pedra i reajuntat amb morter i un coronament de forma triangular de maçoneria i morter (vegeu fig. 1). Conserva una estreta poterna d'entrada al nord que obliga a entrar per un estret passadís recolzat i fàcilment defensable des del capdamunt de la torre menuda. El mur gira en angle recte, en direcció sud-oest, vorejant el torreó àrab. A partir de l'angle oest d'aquesta construcció, el mur es va obrint per culminar amb una segona entrada enfrontada al torreó circular. Diverses espitlleres, amb vessant a l'interior i orientació variable permeten defensar aquest segon recinte des de l'interior. Encara que s'adapta perfectament a la resta d'estructures es tracta de la construcció més moderna de tot el conjunt, ja que es dona al folre troncopiramidal de la torre quadrada.

Aquest mur ha estat datat de mitjans del segle XV⁶.

2. INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA

2.1 Metodologia i desenvolupament del treball.

La segona fase de l'excavació arqueològica d'intervenció, amb caràcter d'urgència, al castell d'Ulldecona es va portar a terme durant el mes de març de 1995. De fet, correspon a l'ampliació dels treballs realitzats anteriorment i que es trobaven condicionades per les obres de rehabilitació del castell. Aquestes intervencions arqueològiques s'havien efectuat en els àmbits que es veien afectats per les obres de la segona fase de rehabilitació: l'església i la torre redona. Obres portades a terme per la Direcció General d'Arquitectura i Habitatge de la Generalitat de Catalunya, dirigides per l'arquitecte Jordi Segura i realitzades per Construccions Monllau. Les actuacions arqueològiques van ser finançades pel Servei d'Arqueologia i coordinades per aquest i pel Museu del Montsià.

D'acord amb la primera planificació dels treballs, la segona fase d'excavació de 1995 consistiria en l'excavació, per mitjans mecànics, dels nivells superficials d'enderroc que es troben en el recinte intern del castell. Després s'identificarien les estructures existents i s'excavarien les dues annexes a l'àrea de la torre redona. Al mateix temps, s'excavaria la petita torre quadrada oest a fi de comprovar-ne la cronologia. El temps previst d'excavació era de 15 dies hàbils amb un equip auxiliar compost per 3 peons.

Les tasques van començar seguint la planificació fixada anteriorment i es va ampliar mitjançant una màquina retroexcavadora, el sector VI. Aquest sector correspon a un sondeig realitzat durant la primera fase d'excavació de 1995 i es localitza al costat est de la torre redona (vegeu fig. 4). Les dimensions són de 6 x 2 m. Després de l'excavació del nivell superficial (UE-1200), estrat compost per

Fig. 3 - Vista del recinte intern amb la coberta de l'església i la torre redona abans de la intervenció arqueològica i arquitectònica.

terra de conreu, orgànic amb rails i pedres, d'una potència variable -10 i 20 cm de gruix-, van aparèixer dos murs transversals (UE-1204 i 1203) en molt mal estat de conservació, mantenint-se en peu únicament els arrencs dels murs. Aquest fet ens obligà, per raons pràctiques i metodològiques, a reduir les dimensions de la cala i limitar-la amb els murs exhumats. Els següents nivells (UE-1205, 1220, 1221 i 1207) eren compostos per una gran quantitat de pedres de diferent mida, terra de diversa textura i coloració i material ceràmic, majoritàriament fragments de rajola i restes de teula àrab. Aquests estrats corresponien a diferents moments d'enderroc i anivellació de les restes estructurals localitzades en aquest lloc. La inconsistència del tall estratigràfic va fer necessari assegurar i apuntalar mitjançant taulons i telescopis metàl·lics el sondeig, així com reduir, mesuradament i de forma atalussada les dimensions de la cala fins a l'estrat d'hàbitat (UE-1208) situat a uns 230 cm del nivell superficial (vegeu fig. 5).

Fou per aquest motiu -la potència dels nivells d'ensorrament- l'elecció de la forma i mètode d'actuació especificat en la planificació dels treballs esmentats anteriorment. La utilització de mitjans mecànics, particularment una retroexcavadora, obeïa a la gran potència dels estrats dels enderrocs, UE-1205, 1220, 1221 i 1207, i a l'elevat cost econòmic i humà que comportaria una excavació arqueològica

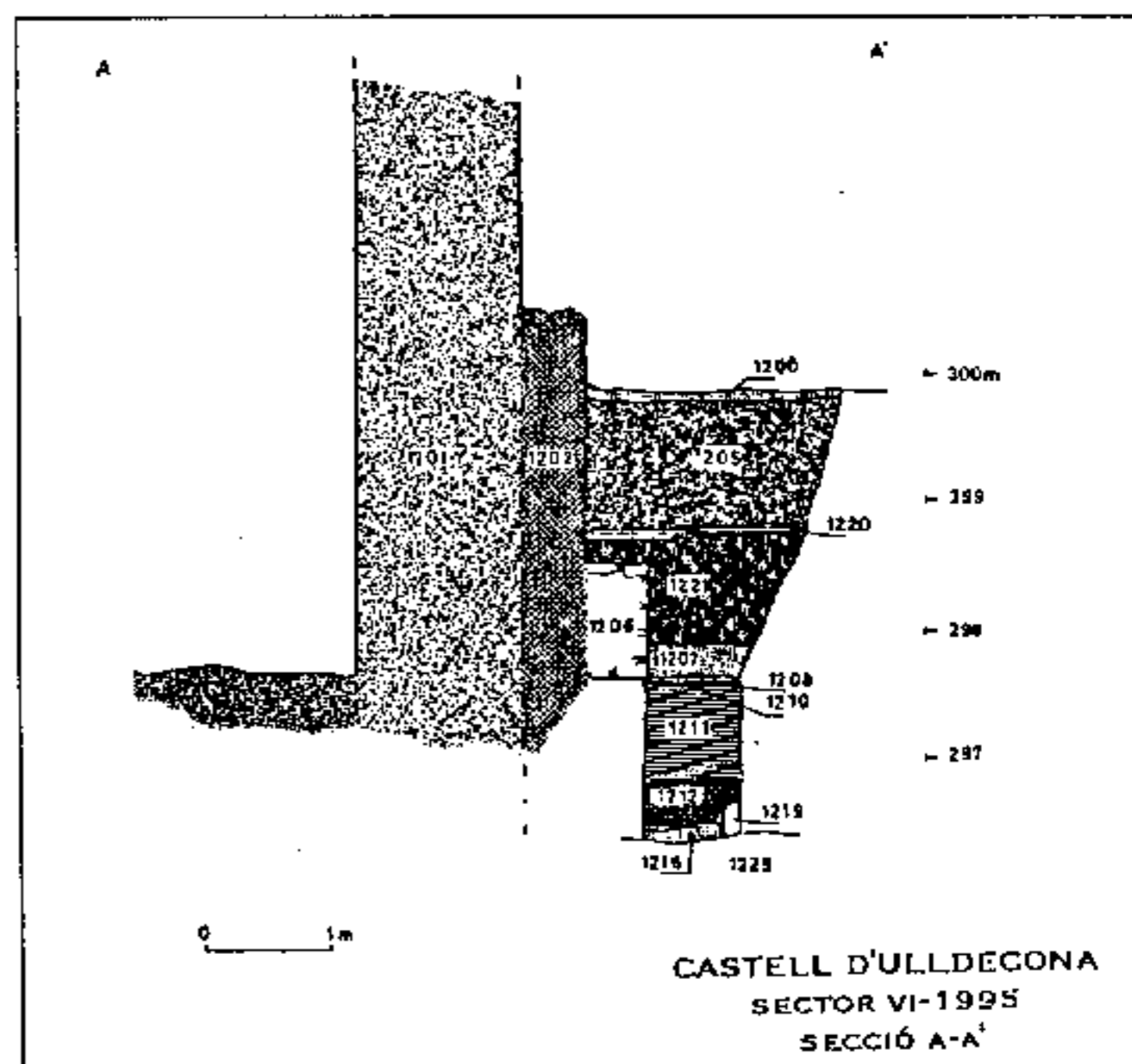

Fig. 4 - Secció O-E del sector VI amb les unitats estratigràfiques

manual. La utilització de la màquina es limitava fins a la unitat estratigràfica 1207 ja que aquesta corresponia al primer enderroc dels habitatges compostos principalment per teules àrabs i rajoles. Aquest estrat no s'excavaria per aquests mitjans, i es deixaria per a una posterior excavació; a més a més, s'assegurava la integritat física de l'estrat d'hàbitat -UE-1208.

S'inicià l'excavació en la zona limitada per la torre redona i la paret nord de l'església, seguint l'alineació que ens marcaven els murs exhumats durant la primera fase. La potència dels nivells d'enderroc era similar a l'assenyalada anteriorment, amb variacions causades principalment pels desnivells del subsòl natural. Es van poder descobrir una porta d'accés i un mur, que delimitaven una estança d'uns 7 m d'amplada. El mur descobert té una alineació paral·lela a l'estructura UE-1202 i unes característiques similars: obra de maçoneria amb morter de calç de color rosat i les pedres disposades en filades horitzontals regulars; les pedres utilitzades estan desbastades amb una forma paral·lelepípeda. També té una espitllera orientada en direcció est. La porta d'accés a la estança es localitza a la paret oest, al mig del buit que dibuixen la torre redona i la paret nord de l'església. És una porta d'uns

100 cm d'amplada amb sòcols fets de carreus amb motlura externa. El tram de mur entre la porta i la paret de l'església té igualment una espitllera orientada a l'oest.

Fig. 5 - La inconsistència del tall estratigràfic va fer necessari assegurar i apuntalar mitjançant taulons i telescopis metàl·lics el sondeig VI.

La troballa d'aquestes estructures, no conegudes anteriorment, va replantejar els objectius marcats en la planificació. En primer lloc, era probable que, donades les característiques del recinte intern -nivellació a una cota similar i potència dels nivells d'enderrocs-, els estrats de runa podrien correspondre a un ensorrament i, en conseqüència, podrien estar cobrint les estances del castell, fins ara desconegudes. En segon lloc, la continuació dels treballs arqueològics seguint el pla assenyalat deixaria de banda les estructures que envolten la torre ja que, per la gran superfície de l'estança, el pressupost fixat ens limitava temporalment. Per altra banda, la concentració de tots els treballs en aquesta

zona -les estructures que envolten la torre redona- podria causar greus problemes en l'elaboració i la realització d'una excavació total o parcial del recinte intern en quedar-se anul·lat l'accés a qualsevol màquina. I, en tercer lloc, l'abandonament dels treballs arqueològics en aquesta zona causaria moltes complicacions en la realització dels treballs arquitectònics de rehabilitació⁶ tant de la torre com del parament extern de l'església ja que deixaria la consolidació final dels paraments a diferent cota, així com problemes en el disseny i localització de l'escala d'accés a la primera planta de la torre redona.

Per aquests motius es va projectar un nou pla d'actuacions que des d'un primer moment es tingué en compte l'objectiu de recuperar una reflexió rigorosa sobre l'espai i la distribució organitzativa de les diferents estructures que encara es podien conservar. Aquest fet implicava clarament l'adopció de l'excavació en àrea de la major part del recinte intern i seguint el mètode i la forma utilitzats fins ara, és a dir, l'exhumació de les restes mitjançant la utilització d'una màquina retroexcavadora fins a l'estrat 1207.

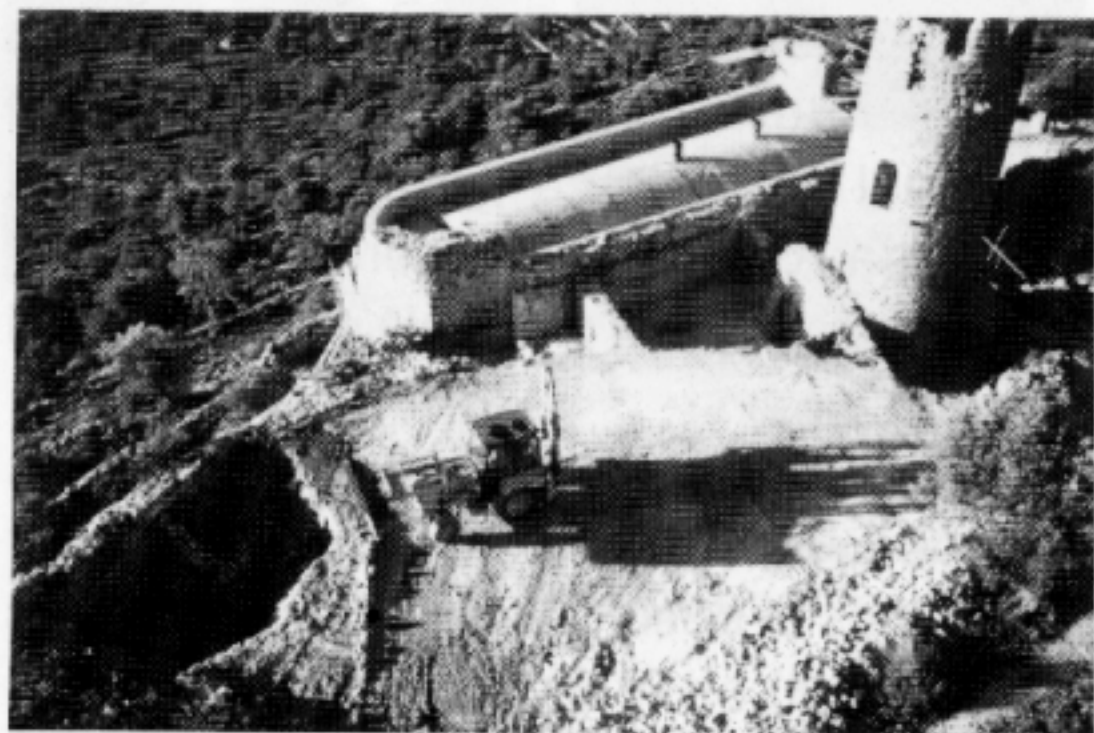

Fig. 6 - Excavació amb màquines del recinte intern. A la part superior coberta de l'església restaurada i les estructures descobertes adossades a la torre.

Ara bé, era obvi que no ens trobaríem amb la mateixa seqüència estratigràfica, així com la mateixa potència dels nivells d'enderroc en tot el recinte intern. És per aquest motiu que les cotes i nivells del rebaix del sòl especificades anteriorment tindrien

una variació en relació amb el component de les unitats estratigràfiques que s'anirien excavant. Un altre punt que es va especificar en el nou pla d'actuació era el lloc i extensió de l'excavació. L'extensió de l'àrea que s'hauria d'excavar vindria assenyalada pel pressupost fixat i el lloc d'inici dels treballs es trobaria en relació amb els accessos així com d'una d'exclusió de la màquina i del camió utilitzats per a l'extracció de la terra. Per altra banda, se signaren unes zones de seguretat, aproximadament de 2 a 3 metres d'amplada, al voltant de les estructures conservades: el bastió est i la petita torre quadrada.

S'inicià l'excavació en la zona més oriental del recinte intern, al costat del bastió, seguint el límit marcat per l'aflorament superficial d'un mur, de l'espai de seguretat i de la zona d'exclusió per la maniobrabilitat del camió i de la retro. Així doncs, s'excavà la meitat est i sud del recinte intern.

2.2 Resultats de les intervencions

Els resultats de la segona fase d'excavació de 1995 del castell d'Ulldecona fou, en general, l'exhumació estructural de les diverses estances del recinte sobirà o recinte intern del castell, de l'entrada principal amb doble porta amb angle i allindada, de l'aljub per emmagatzemar aigua de pluja, d'un probable porxo i del pati central d'armes.

Les estances són compostes per tres cossos (vegeu fig. 7) de planta regular adaptades al desnivell del terreny, dos dels quals (A i B) es lliren al mur perimetral del recinte intern i es troben separats per un espai irregular on es localitza el portal d'accés al recinte fortificat del castell. El cos A, annexionat a la paret de l'església, (no descobert totalment) és de planta quadrada amb una porta d'accés des del recinte extern. Té en els dos murs descoberts 4 espitlleres, dues que miren a l'oest i les altres a l'est, al portal d'accés principal. A la meitat dels dos murs se situen dos arrencs d'un arc

que probablement compartimentaria l'estança a la vegada que serviria d'element de suport.

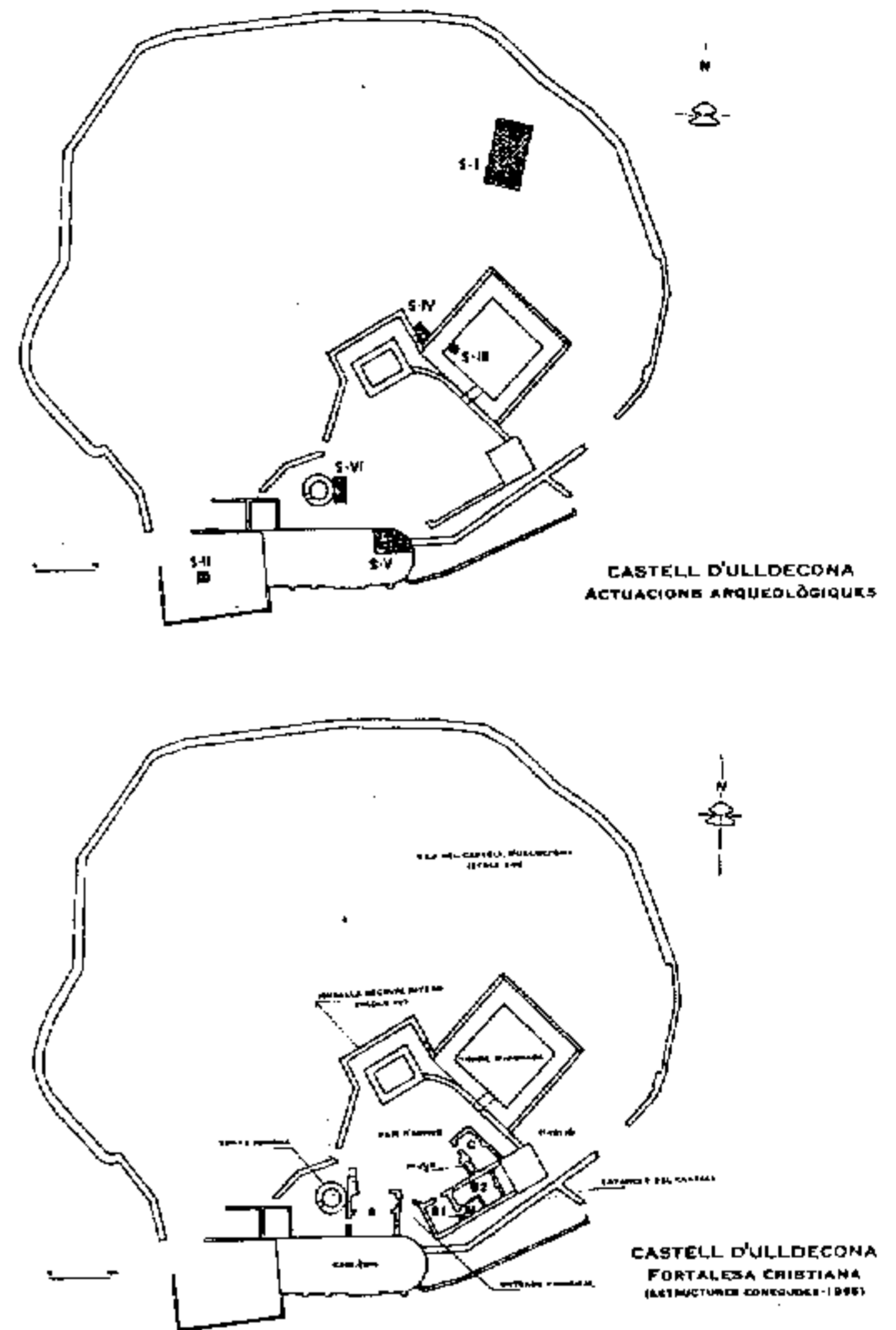

Fig. 7 - Planta del recinte fortificat.
 A) Actuacions arqueològiques: S-I (1985-87); S-II (1989); S-III i S-IV (1994); S-V i S-VI (1995).
 B) Localització de les estances descobertes durant la campanya arqueològica de 1995.

El cos B és de planta rectangular i la paret est correspon a la muralla perimetral del recinte. Consta de tres estances (B1, B2 i B3) amb dues obertures d'accés respectivament. L'estança B1 és de planta quadrangular amb una porta d'accés des del pati d'armes i una porta d'accés a la sala B3. La paret oest té un buit a la paret a mode de prestatge i la paret sud, que correspon a la muralla, es troba una obertura paredada. L'estança B2 és de planta rectangular i es troba compartimentada per la sala B3. Consta de dos arrencs d'arc com a element de suport. L'accés es realitza per una obertura amb arc ogival rebaixat des del pati d'armes. Aquesta estança és contigua al

bastió est. La sala B3 correspon a una compartimentació posterior de l'estança B2, és de dimensions molt reduïdes, amb murs de 60 cm de gruix.

El cos C és de planta trapezoïdal i es troba annexat perpendicularment al cos B. Consta de dos arrencs d'arc com a element de suport i d'una porta d'accés amb carreus. El parament oest té dues obertures a mode de prestatge de forma quadrangular. Els tres cossos esmentats es distribueixen al voltant d'un espai que probablement correspon al pati d'armes.

Fig. 8 - Exhumació de les estructures amb la màquina retroexcavadora.

Altres estructures descobertes són, en primer lloc, un aljub o cisterna de petites dimensions i de planta rectangular localitzada entre les parets dels cossos B i C. És construïda amb carreus i arrebossada amb morter de calç. La coberta correspon a la meitat d'un arc i serviria d'accés a la planta superior del cos B. I, en segon lloc, un arrenc d'arc de doble filada de carreus que s'inicia al costat mateix de l'aljub i que correspondria a un porxo.

Pel que fa al material ceràmic, s'han pogut recuperar diverses peces de ceràmica de cuina vidrada, plats i escudelles amb orelletes en blau i daurat, vidrat blau sobre blanc, tupins amb acabament vidrat, morters, cànTERS i diversos fragments de material indeterminat.

2.3. Valoracions

Com ja hem comentat durant l'exposició de la metodologia, els resultats i les

valoracions seran en tot moment parcials, reflectint, únicament, una descripció física i tècnica de les estructures i dels materials recuperats durant aquesta campanya. L'estudi i l'anàlisi de tot el conjunt es realitzarà en finalitzar l'obertura de la major part del recinte sobirà o intern i després de l'extracció de l'estrat d'enderroc UE-1207. Així doncs, en aquest apartat inclourem un primer estudi i una descripció dels elements estructurals i de les tècniques constructives així com dels diferents materials ceràmics trobats.

2.3.1. Elements estructurals

L'excavació dels estrats d'enderroc del recinte intern ens ha descobert la major part de les estances privades del castell pertanyents tant a la baixa edat mitjana com moderna i no conegudes fins ara, ja que es pensava que el recinte era un espai obert amb la localització cap al centre o a un dels costats, d'un pou o cisterna d'aigua. (vegeu fig. 9).

Fig. 9 - Vista aèria del recinte intern després de la intervenció amb les estances descobertes.

2.3.1.1. Tècniques constructives i materials

Els materials utilitzats per a la construcció dels elements descoberts són molt variats, i es constata la presència de calç, pedra, grava, arena i terra i guix. Entre aquests materials es realitzen distintes combinacions, i s'obté d'aquesta forma fàbriques més o menys sòlides i de desigual resistència, realitzades en cada cas per a una funció determinada.

Tapiat

Es pot observar al recinte intern les tècniques de l'encofrat -tapiat- per a les estructures d'origen andalusí i cristià medieval: la petita torre quadrada, el bastió i el mur de tancament del cos B.

En la petita torre quadrada, l'alçada del tapiat -de la caixa de fusta utilitzada en l'elaboració- varia d'uns 30 cm a 50 cm i el material intern, compost principalment per terra, es troba atapeïda adequadament per capes. Es poden veure clarament les marques deixades pels taulons de la caixa (vegeu fig. 2).

La composició dels materials interns és variable i hem trobat diferents tipus i combinacions. En l'elaboració de les parets perimetrals s'ha utilitzat en primer lloc un basament a base de tapiat de morter i pedres ordenades (aquest tipus s'ha de verificar en l'excavació del seu perímetre), situant les cares llises i planes paral·leles als taulons de la caixa de l'encofrat, aquest tipus pot semblar obra de maçoneria. En segon lloc, ens trobem una combinació de tapiat; per al pany exterior un tapiat -d'uns 50 cm de gruix-, semblant a l'anterior, de morter i pedra ordenades i ben disposades però de mida inferior a les anteriors. Per a la disposició o aparell de l'obra utilitzen una combinació de dos tipus: trencajunt i espiga -*opus spicatum*-. I, per al pany intern, la composició del material de l'encofrat -d'uns 90 cm de gruix- és de terra mesclada amb altres elements com grava fina i fragments de ceràmica, majoritàriament ibèrica, fet que ens fa pensar en una utilització de terra del mateix lloc, prèviament sedassada i preparada. Una vegada banyada amb aigua s'anava dipositant a l'interior de l'encofrat per capes d'un gruix d'uns 6 o 7 cm. Finalment, la superfície de l'encofrat es troba enlluïda allisant-la; en els trams de paret que s'observa aquesta tècnica han perdut la major part de la capa d'arrebossat, així com la conservació total del tapiat de terra en tractar-se d'un compost de terra, mentre que

el tapiat de pedra i morter es conserva millor. Per al bastió s'ha utilitzat la mateixa tècnica, però el tapiat exterior es de carreus de mides regulars i ben treballats disposats en filades horitzontals i col·locats en aparell romà.

Troblem un altre tipus de tapiat en alguns trams de la paret oest del cos B, concretament al pany localitzat a sobre de l'arcada d'accés (vegeu fig. 9). Es tracta de tapiat de terra amb lletada de morter. Cada capa de terra té damunt d'ella una capa de morter d'igual gruix. Aquesta tenia la missió d'unir les superfícies de cada capada donant una major consistència i durabilitat. El morter és compost per grava gruixuda i calç. Posteriorment s'arrebossava el pany amb una pasta més fina.

Maçoneria

L'altra tècnica utilitzada és la maçoneria, obra feta de pedres picades o mig picades i reajuntades amb morter de calç. El tipus de la composició de la pasta, major o menor quantitat de calç d'arena o la utilització de grava dóna com a resultat diferents tipus de morter i resistència que, conjuntament amb la forma de l'aparell, determina i caracteritza l'obra. En les estructures descobertes s'observa diferents tipus d'obra pel que fa al morter i aparell utilitzat:

- Parets del cos A i B1, de bona factura i consistència. S'utilitza un aparell a trencajunt de pla irregular. El morter és rosat i molt fi. Són les parets millor conservades, tenen un gruix de 80 cm.

- Parets dels cossos B i C, menys elaborats amb diferències internes. La sala B3 es troba compartimentada per una paret senzilla de 33 cm amb un aparell irregular, el morter és de color blanc compost per guix i grava gruixuda. S'assenta a sobre d'un basament de 40 cm de gruix d'aparell irregular, la pasta utilitzada és el fang. La sala B2 presenta diferents tipus d'obra de maçoneria per a cada paret. La paret paral·lela al bastió presenta una obra millor, amb una disposició regular. Les parets nord

i oest del cos C són elaborades amb un aparell molt irregular, utilitzant-se carreus reaprofitats d'antigues estructures. Els gruixos de les parets varien de 70 a 80 cm. El morter és similar a l'utilitzat en el cos A. Només trobem l'arrebossat en la sala B3. És compost per una pasta blanca de guix i grava gruixuda.

- El mur exterior del cos B que correspon a la muralla és de 95 cm de gruix. Presenta un doble parament d'obra de maçoneria irregular amb reompliment de pedruscall i morter.

- Sèrie d'arranjaments. Corresponen a obres menors i de diferent qualitat: paredament d'obertures, enlluïts i manteniment de parets. Els paredats d'obertures, s'observa en la finestra que es localitza en mur perimetral, dins de la sala B2, és una obra de mala qualitat, sense cap disposició en la col·locació de les pedres; l'espitllera localitzada en el cos A es va tapiar amb obra de maçoneria seguint l'alineació horitzontal de l'aparell del mur, i no s'observa cap diferència amb la resta de l'obra; l'arcada d'accés a la sala B2, es va reduir la seua llum amb la construcció de dos petits murs als laterals. Pel que fa a l'enlluït, s'aprecien diferents arranjaments al pany exterior del cos B. En el manteniment de les parets s'observa per primera vegada la utilització de les rajoles en el cobriment de cantonades de les portes -accés a la sala B3 i B1- i obres de millora; per altra banda es troben diverses obres de reparació de menor consideració en la majoria dels murs descoberts. Cal esmentar que la majoria dels arranjaments són fets amb morter de color blanc compost per guix i grava gruixuda, similar a l'utilitzat en la compartimentació de la sala B2.

Carreuat

Pel que fa a l'obra feta de carreus, només el trobem en llocs determinats i concrets de les estructures portants -pilars, obertures i arcs-, utilitzant-se per a les portes peces motlurades. També trobem carreus en les parets del bastió.

2.3.1.2. Paviments

Únicament hem trobat dos paviments. Un al Cos compost per una lletada de morter de color gris de calç i grava. I l'altre a l'extrem est de la sala B1, compost de rajoles roges de 33 x 20. El tipus d'enrajolat és a trencajunt. Tant un paviment com l'altre es troben molt degradats per l'enderroc de les estructures.

2.3.1.3. Elements de suport

Són els elements que serveixen de recolzament d'una estructura. han aparegut dos tipus d'elements: l'arc i el permòdol.

L'arc

És l'element de suport més utilitzat. Són construïts amb pedres -dovelles- tallades en forma de tascó. Es tracten d'arcs diafragma, els quals divideixen les sales en dos sectors de dimensions equivalents. Només podem veure l'arrancada dels arcs i es desconeixen els pilars de sosteniment, encara que aquest no devien existir, assentant-se directament sobre la dovella d'arrancada com es pot observar en l'arcada de la sala principal de la torre quadrada, encara que s'observen pilars de sosteniment en l'arc de la sala B2.

Les mesures dels arcs és diferent per a cada sala, així com les mides i l'aparell dels carreus utilitzats. L'arc de la sala B2 té una amplada de 55 cm. El de l'accés a la sala B2 té una amplada de 77 cm i l'arc del porxo és d'uns 82 cm d'ample. El del cos C té uns 53 cm, similar a l'amplada de l'arc localitzat al cos A.

Permòdol

Són tres peces de pedra en forma de mènsula que surt d'una paret per a sostenir un cap de biga. Es localitzen a la part superior de l'arcada d'accés al cos B (vegeu fig. 9), al parament exterior. Tenen una forma rectangular i secció quadrada, l'extrem que sobresurt -uns 15 cm- del pany es troba bisellat. Aquestes tres peces juntament amb l'arranc d'arc de doble filada de carreus que

s'inicia al costat mateix de l'aljub formen el sistema de sosteniment del porxo.

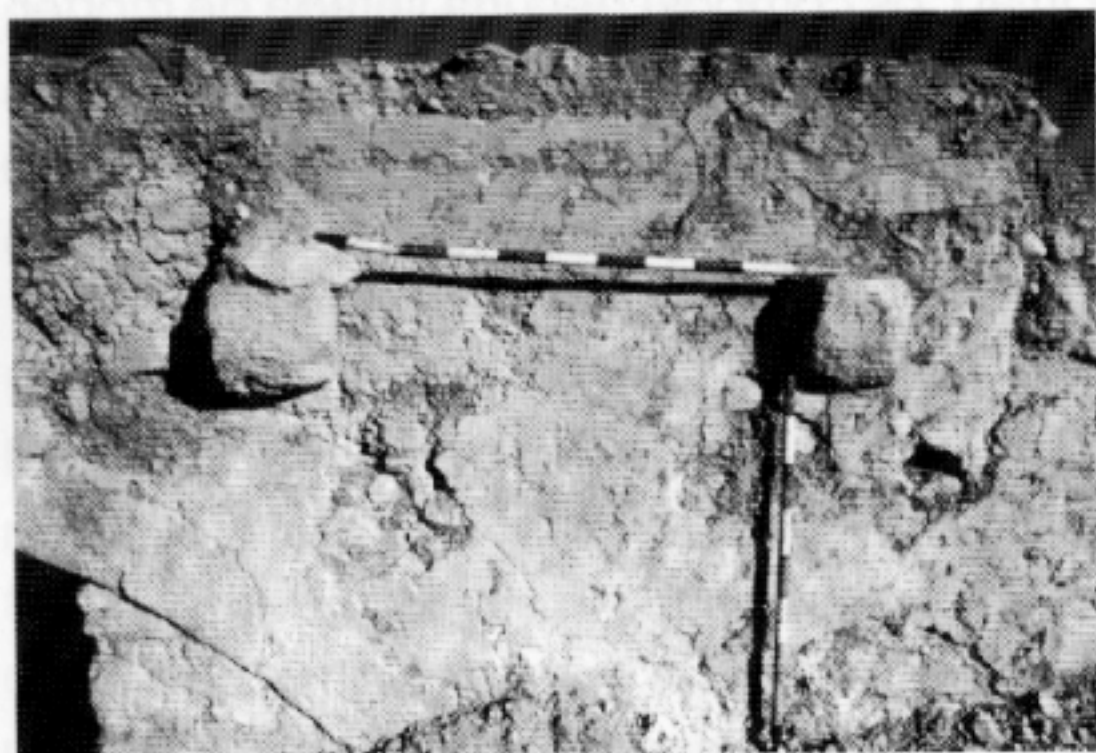

Fig. 10 - Detall dels permòdols.
A la part central, restes del tapijal

2.3.1.4. Portes d'accés

Diferenciem en aquest apartat les diverses portes d'accés a les estances de la porta principal d'entrada al conjunt fortificat.

Porta principal

Localitzada entre el cos A, el cos B i l'absis de l'església, dóna accés al pati d'armes. Té una llum de 245 cm. Les rebranques, d'uns 80 cm de gruix, són realitzades per peces de carreus motlurades per al batent de la porta. En desconeixem l'acabat superior - en llinda o en arc- ja que es troba enrunat. La part superior de la rebranca era coronat per una escàssera, peça de soberga on un dels extrems es troba encastat al brancal, i en l'altre extrem té un ull formant una espècie d'anell dins del qual entra el piu del pollegueral de la porta.

El tipus d'accés devia ser de forma de cancell, és a dir, devia estar format per un portal tancat, probablement amb un sostre de creueria per les dovelles trobades, per les parets del cos A i B i l'absis de l'església on la porta principal es trobaria en un lateral, podent d'aquesta manera defensar-la millor, ja que les parets disposen d'espitlleres. Aquest sistema d'accés el trobem al castell de Morella. No sabem si aquest sistema d'accés devia disposar d'una contraporta.

Altres accessos

L'accés a les diverses sales disposa de portes de construcció i forma diferent. Els accessos a la sala B2 i B3 és d'obra de maçoneria, no disposa de brancals, al menys no s'han trobat. L'accés al cos C es realitza per una porta amb brancals de carreus de grans dimensions d'uns 70 x 37 x 26 cm sense motlura. Per la meitat del brancal hi ha dos orificis quadrats per on entraria el tancat horitzontal de la porta.

L'accés al cos A es realitza per una porta amb brancals fets de peces motlurades. Té una llum de 99 cm i un gruix de 80 cm. L'accés a la sala B2 es fa mitjançant una arcada adovellada, sense poder assegurar clarament si hi devia existir una porta o no.

2.3.1.5. Elements defensius

Són les estructures localitzades en llocs determinats, preferentment punt de vigilància i control: portes, murs, etc. Destaquen, entre altres elements, els merlets, els matacans i les espitlleres. En les estructures descobertes només han aparegut espitlleres.

Espitlleres

Localitzades en les parets del cos A -dues en cada mur, defensant els accessos- i una al mur on es troba la porta principal, entre els cos A i el cos B. Tenen un emmarcament exterior fet de peces carreuades -tres carreus a cada lateral- deixant una obertura estreta, d'uns 8 cm, feta en sentit vertical d'uns 75 cm; es troben cobertes per petites peces de pedra sense treballar a mode de llinda. A la part interior són més amples -100 x 80 cm- i són construïdes amb obra de maçoneria similar a la utilitzada en les parets. Tenen una gran llosa per a llinda. Cal esmentar l'espitllera localitzada en el mur oest construïda obliquament a la paret per localitzar-se la torre redona, i també assenyalar la situació de les espitlleres en una cota molt baixa, quasi a nivell dels paviments.

2.3.1.6. Sistema de recollida d'aigua: l'aljub

La història dels castells medievals, tant cristians com musulmans, està lligada a la presència al seu interior de cisternes d'aigua alimentades per la pluja. L'existència de moltes fortificacions depenien de les seues cisternes, ja que la gran majoria es trobaven emplaçades en indrets allunyats dels corrents principals d'aigua o de pous excavats. El problema de l'aigua, per raons climàtiques de les nostres contrades de tipus mediterrani, va representar un seriós repte per als diferents pobles que s'assentaren al puig del Castell.

Desconeixem el tipus d'abastament d'aigua durant el període ibèric, encara que probablement devien utilitzar algun tipus d'estructura similar a un cocó per recollir aigua de pluja conjuntament amb la pujada des d'una font o del mateix riu de contenidors d'aigua. La fortificació andalusina devia tenir un aljub que emmagatzemava aigua de pluja, estructura qual desconeixem tant la ubicació com la forma encara que la cisterna apareguda en aquesta campanya arqueològica podria correspondre a aquest període i reutilitzada posteriorment.

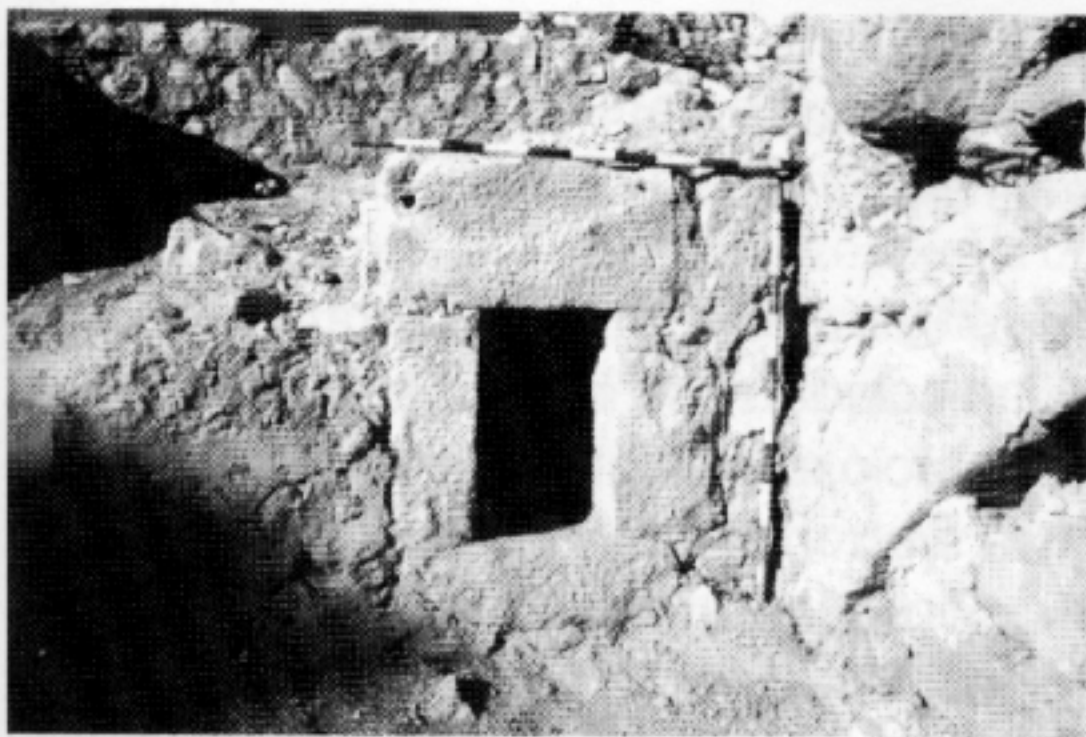

Fig. 11 - Obertura de l'aljub

La cisterna és situada a llevant de la plaça d'armes, a la cantonada entre el cos C i el cos B. L'espai on s'encabeix la cisterna és rectangular de 210 x 72 cm. S'adossa a les parets que limiten els cossos esmentats i a l'estructura d'on arranca l'arc del porxo. És construïda amb carreus i es cobreix amb un

quart de volta. El seu interior és ple d'argila fina i en desconeixem la potència real, l'alçada des d'aquest sòl fins a la volta és d'uns 150 cm. El pany intern es troba arrebossat amb una capa gruixuda de morter. L'actual obertura -que probablement no correspon a l'original- és carreuada de 52 x 32 cm de llum. L'arrebossat exterior, al costat de l'accés, té una decoració a base d'incisions que dibuixen quadrats d'uns 10 cm, similars als que es localitzen a l'interior de la primera planta de la torre redona. Per altra banda, el morter utilitzat per ajuntar l'obra i maçoneria exterior és de color rosat, similar a l'utilitzat en els murs del cos C i cos A.

La canonada localitzada a l'extrem nord del cos B, en un dels costats del bastió correspon a la canalització de l'aigua de pluja feta de tubs cilíndrics d'argila cuita d'uns 40 cm de llargada per 9 cm de diàmetre de mitja, ja que cada una és, formalment, irregular. Probablement devia recollir l'aigua de pluja de la terrassa del bastió i la conduiria fins a l'aljub. És de característiques similars al sistema de canonada trobat a l'interior de la torre quadrada.

2.3.2. Cultura material

L'utilatge material de l'últim assentament documentant al castell d'Ulldecona procedeix fonamentalment dels nivells d'enderroc que cobrien les estructures. Si l'escassetat de material, absència de peces senceres⁷ era un dels trets característics de la ceràmica dels segles XIV i XV en les anteriors campanyes, l'abundància i la troballa de peces senceres seran un dels trets característics d'aquesta campanya. Un altre aspecte que el defineix és l'aparició i proliferació de ceràmiques de luxe de sèries valencianes⁸, algunes molt conegudes que han possibilitat la datació d'altres materials com els comuns.

Així, trobem com a ceràmica de taula plats i escudelles decorats en blau, en daurat i amb combinació. A part d'aquest tipus

apareixen una gran quantitat de fragments de cànters de fabricació pròpia de la zona -Traiguera- amb decoració amb manganès o pintura rogenca amb regalims de vidrat.

Per altra banda, la ceràmica de cuina presenta formes i acabats que portaran a caracteritzar la ceràmica de l'època moderna, amb la pràctica desaparició dels atuells de cuina reductora. El que predomina són els acabats vidrats que donen una major impermeabilitat a la peça amb cocció oxidant amb una abundància de les formes tipus olla, cassola i tupí⁹.

Fig. 12 - Algunes de les peces trobades durant la campanya arqueològica.

2.3.2.1. Ceràmica de taula

Durant aquest període -segle XVI- es generalitza les formes i decoracions de la ceràmica de l'etapa anterior -segles XIV i XV-. Les ceràmiques de bany estannífer amb blau i daurat són representades en gran abundància amb dues formes bàsiques: plat i escudella. Juntament amb aquestes peces trobem plats i escudelles de simple coberta vidrada i una peça de forma de safa de tradició andalusina.

La majoria d'aquestes peces corresponen a la denominada ceràmica de luxe per l'alt cost de fabricació i probablement formaven part de la decoració de les estances, encara que durant aquest període es generalitzen. La tècnica de fabricació de la ceràmica daurada és molt complexa, i necessitava de tres coccions. La primera a una temperatura d'uns 900°;

posteriorment se li aplicava una capa d'òxid d'estany i es coïa a uns 800°. Finalment es decorava amb una mescla a base de distints productes com la plata, sulfur de coure, òxid de ferro, etc. i es portava al forn a una temperatura de 500° i amb una cocció reductora. Les peces decorades amb blau i daurat encara eren més cares ja que se'ls aplicava un òxid de cobalt per al color blau abans de la segona cocció. La fabricació de la ceràmica daurada en un dels centres productors més importants com Manises ja és coneguda des de la segona dècada del segle XIV.

Plats

N'han aparegut de diversos tipus i formes. Els tipus més característics són de base lleugerament cònca, vora molt oberta, i algun sense arribar a formar una ala diferenciada i llavi arredonit. Un altre tipus és format per plats de base cònca i ala recta, ben marcada a l'interior. Les pastes són blanques o ataronjades. Presenten un bany estannífer blanc i decoració daurada, encara que hi ha dos exemplars de vidrat marró. Els motius són geomètrics i florals amb una estandarització de les estrelletes i una por al buit. En les peces daurades s'aprecia uns tons molt foscos i axocolatats. Les peces més representatives són:

Fig. 13, núm. 3. plat amb ala diferenciada. Pisa blanca estannífera amb decoració en daurat. Sanefa a l'extrem de la vora amb motius en trena; sanefa central i medalló circular en el centre. Mides: 18,5 cm diàm. boca i 3 cm diàm. de base.

Fig. 13, núm. 2. Fragment de plat sense ala. Pisa blanca estannífera en blau i daurat de tons axocolatats. Decoració: tema "l'uncla"¹⁰ a la vora i formes florals i "solfa" a la resta. Cronologia: XVI-XVII. Origen: Manises.

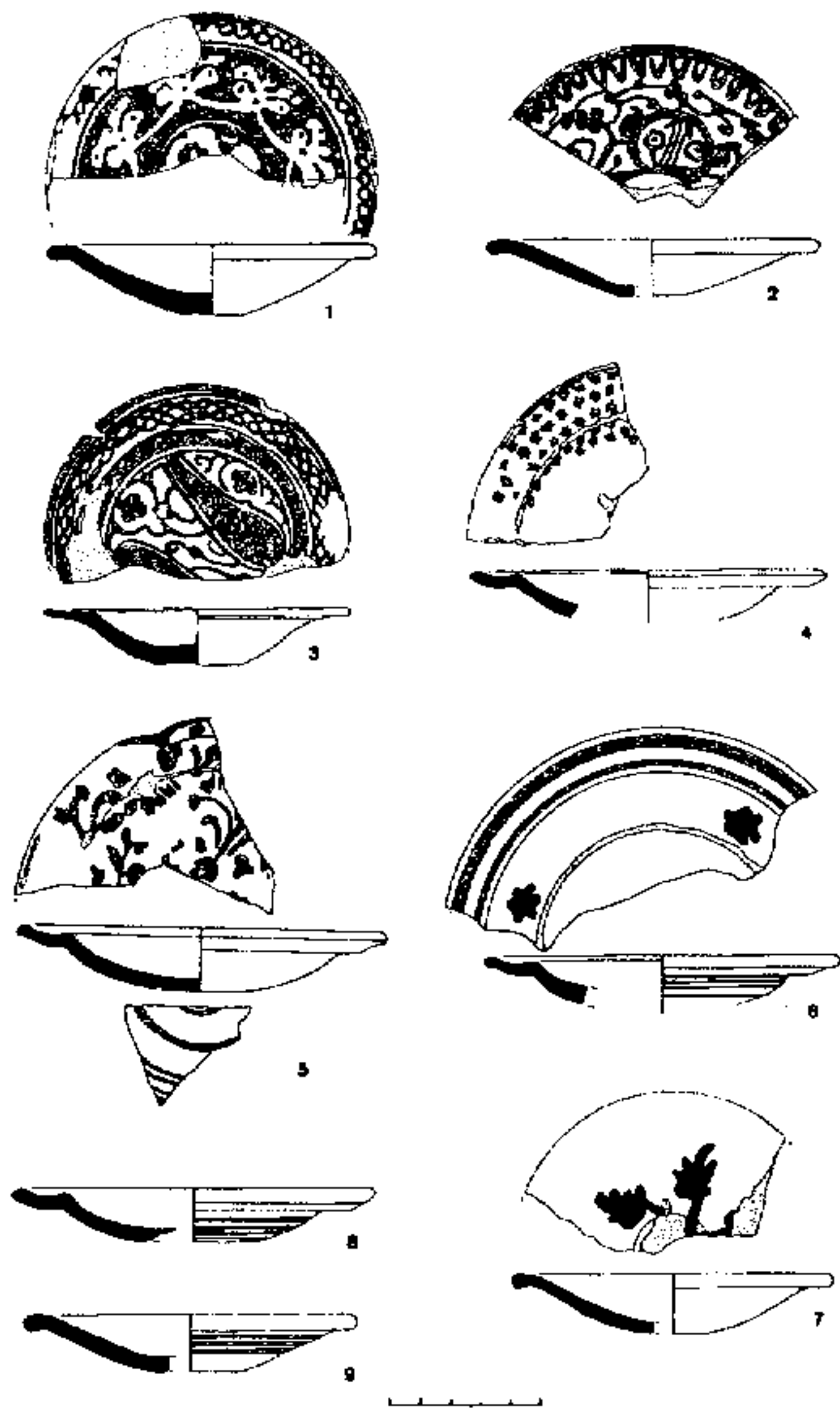

Fig. 13 - Material ceràmic:
 1-5.- Plats de ceràmica de reflexos metàl·lics;
 6.- Plat de ceràmica blava i reflexos metàl·lics;
 7.- Plat de ceràmica blava.

Escudella

És una de les formes més comunes durant aquest període amb lleugeres variants. Una primera variant correspon a un fragment decorat en blau d'una peça (fig. 14, núm. 12 de cos hemisfèric amb corba continuada, base de peu anular, vora recta i llavi arredonit. És de cocció oxidant. La decoració és amb estilitzacions geomètriques, amb sanefa central i medalló central circular amb losange inscrit centrat per una palmeta. Aquesta peça decorada en blau s'ha atribuït al taller de Paterna¹¹ i la cronologia s'ha fixat a la darrereria del segle XIV i sobretot a la primera meitat del XV¹².

Un segon tipus d'escudella que ha aparegut és la formada per peces de cos hemisfèric, base còncaua, vora recta i llavi arredonit amb nanses d'orelletes lobulades.

Tenen coberta estannífera blanca per les dues cares amb decoració en blau i reflex metàl·lic. Els motius més representats són les bandes en blau i formes vegetals en daurat. La producció d'aquestes peces s'inicia a partir del segon terç del segle XVI i es generalitza durant tot el segle XVII. El taller principal de producció és Manises. Les peces més representatives són:

Fig. 14, núm 18. Escudella d'orelletes. Pisa Blanca estannífera amb decoració en blau i daurat¹³; bandes blaves concèntriques a la base i a la vora amb una sanefa central amb motius geomètrics. Orelletes lobulades amb decoració en línies angulars. Revers: petites espirals allargades¹⁴ distribuïdes per tota la superfície i també a la base còncaua. Mides: boca 13 cm diàm.; base 4,7 cm diàm. Cronologia: final segle XVI o inici del XVII. Origen: Manises.

Fig. 14, núm. 13. Escudella d'orelletes. Pisa blanca estannífera en blau i daurat. Decoració: bandes concèntriques en blau i sanefa en daurat (esborrada). Revers en daurat esborrat.

Mides: boca 12 cm diàm. Base 5 cm diàm. de forma còncaua.

Fig. 14, núm. 16. Escudella d'orelletes lobulades¹⁵. Pisa blanca estannífera en blau i daurat. Decoració: bandes concèntriques en blau fosc, sanefa daurada esborrada. Orelletes en daurat amb el tema "solfa" Revers: petites espirals allargades.

Mides: boca 12 cm de diàm. Base 5 cm diàm. de forma còncaua.

Cronologia: final segle XVI o inici del XVII. Origen: Manises.

2.3.2.2. Ceràmica de cuina

Totes les formes presenten un vidrat intern de coloració i tonalitat diversa: melat, verd, castany, roig... Les pastes són oxidants amb variabilitat de desgreixant. Les formes més comunes són l'olla, el tupí i el morter i el

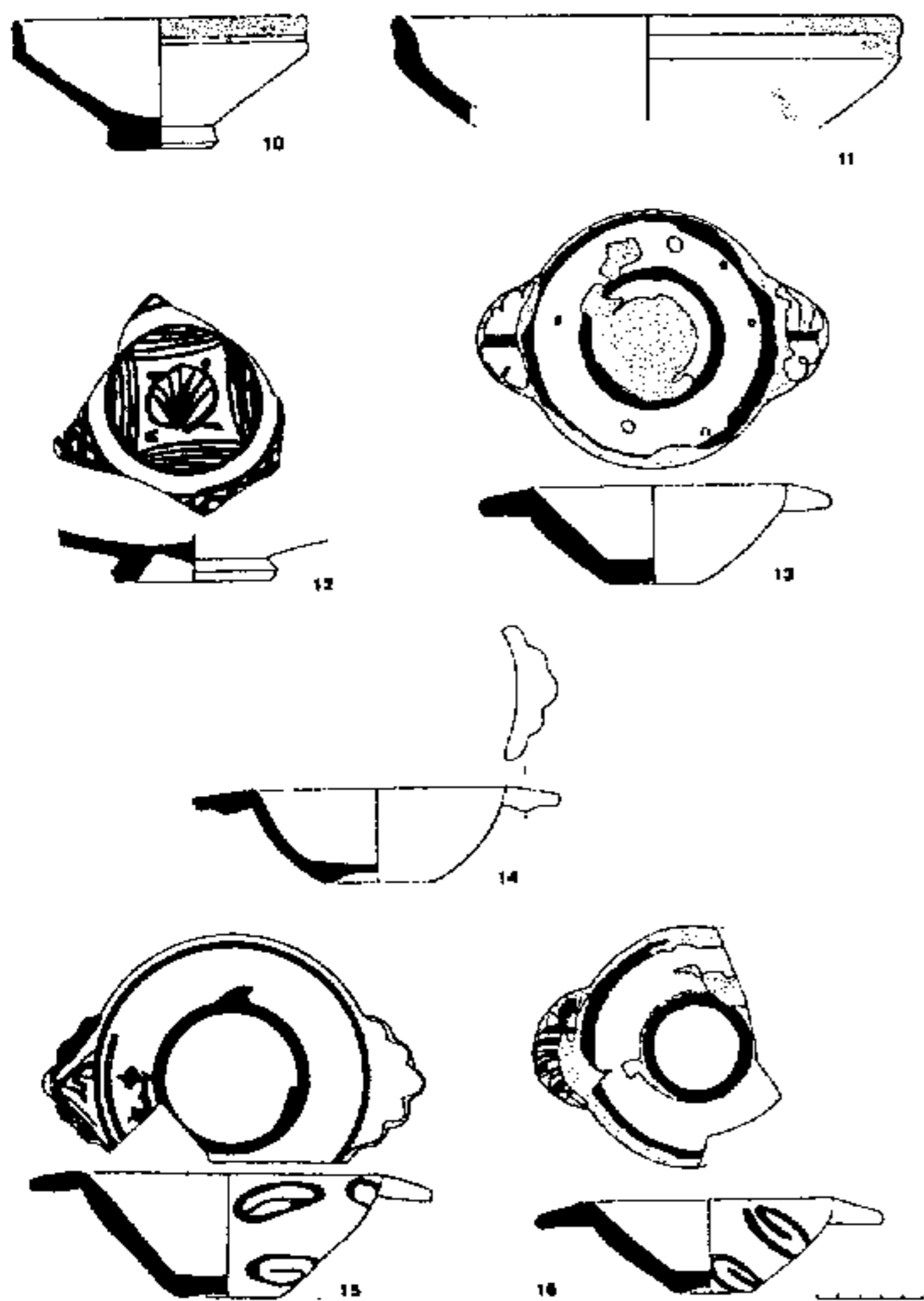

Fig. 14 - Materials ceràmics:
 10.- Escudella de ceràmica vidrada;
 11.- Servidora de ceràmica vidrada;
 12.- Fons de ceràmica blava catalana;
 13-16.- Escudelles de ceràmica blava amb reflexos metàl·lics.

cànter. Són elements que anaven tan directament al foc com els que servien per a preparar el menjar o bé guardar-los. Cal destacar la gran difusió que van tenir els tupins i els morters al segle XVII.

Olles

Hem pogut diferenciar-ne dos tipus per la forma de la vora, desconeixent en la majoria dels casos del tipus de fons, encara que probablement serien convexos. També es poden diferenciar per la seua funcionalitat entre les peces utilitzades per calentar i cuinar diferents tipus d'aliments i aquelles peces utilitzades precisament per emmagatzemar-los.

El primer tipus correspon a l'olla de cos ovoide, base plana o lleugerament convexa, coll marcat i vora oberta amb el llavi arredonit.

Presenten la majoria una o dues nanses de secció gruixuda o plana amb motlures (fig. 15, núm. 19 i 20).

El segon tipus (fig. 16, núm. 24, 25 i 26) correspon a olles de forma ovoide però sense carena marcada al coll, amb perfils més suaus en S, vora oberta i llavi arredonit. Similar a la forma anterior tenen una o dues nanses. Però a diferència de l'anterior tenen un abocador, en desconeixem l'ús probablement siguin greixoneres¹⁶ o setrills¹⁷.

La cuita és oxidant amb cops de foc, encara que algunes, per excés de cocció, les pastes poden ser grisoses. Tenen vidrat interior de color verd, melat, castany i rogenc, mentre l'exterior pot estar engalbat i amb regalims.

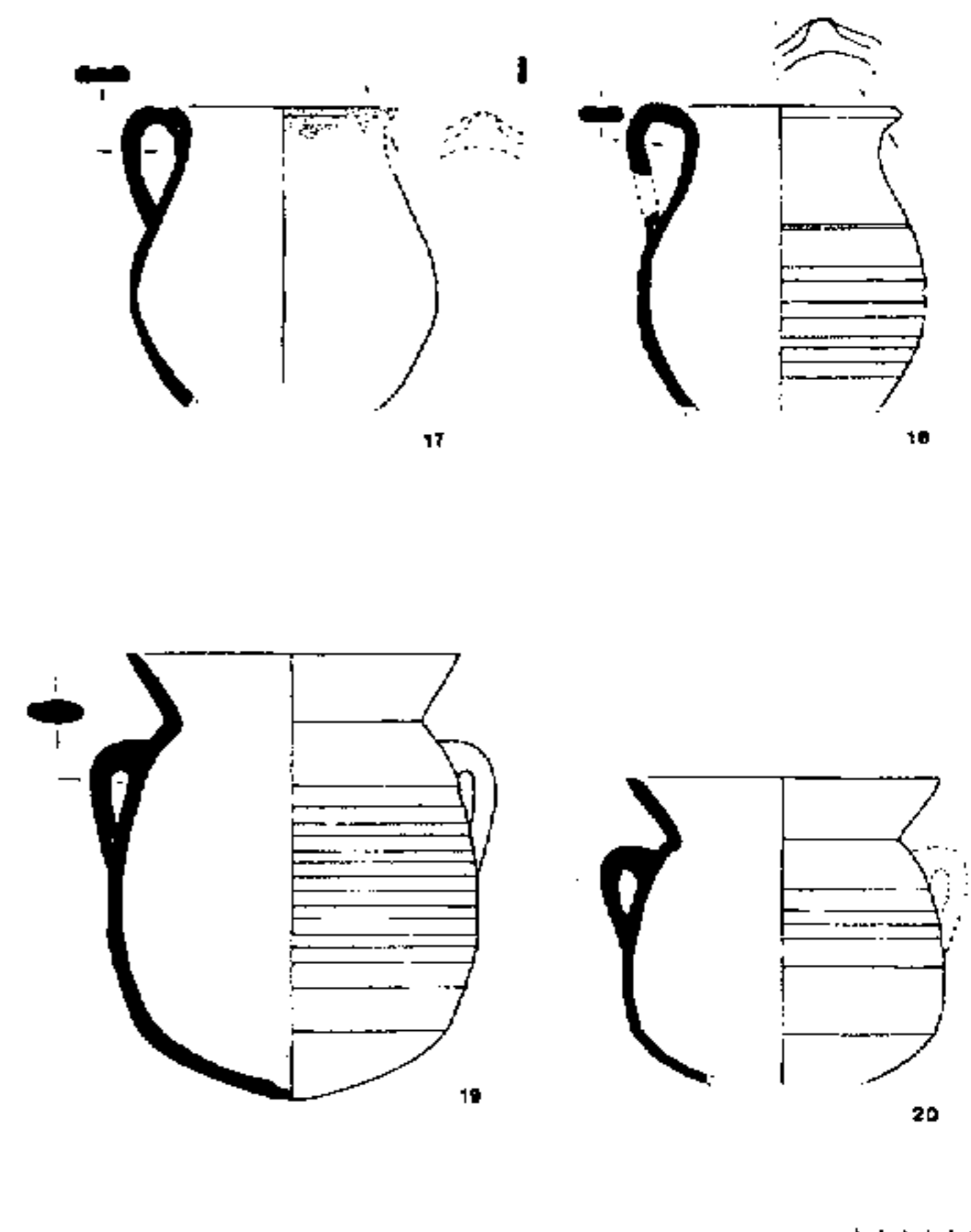

Fig. 15 - Materials ceràmics:
 17-18.- Tupins de ceràmica vidrada;
 19-20.- Olles de ceràmica vidrada.

Tupí

És una forma que apareix en aquest període, de perfil en S, base plana, vora oberta i llavi arredonit. Presenta una sola nansa de secció trapezoïdal amb els cantons arredonits, que va de la part superior de la panxa a sota la vora, i encarat amb ella, hi

ha l'abocador, sempre de pessic, més o menys pronunciat. Es feien servir per a cuinar aliments. La cocció és oxidant i presenta vidrat interior de color marronós (fig. 15, núm. 17 i 18).

Morter

Només en tenim fragments del cos i de les vores, desconeixem el fons que probablement devia ser de peu massís diferenciat. Tenen tires de reforç al cos i la vora és entrant i engruixida. Tenen un bec i agafador. Són de cocció oxidant i presenten vidrat intern de colors clars, grocs o melats, que s'estenen a l'exterior de la peça (fig. 16, núm. 21, 22 i 23).

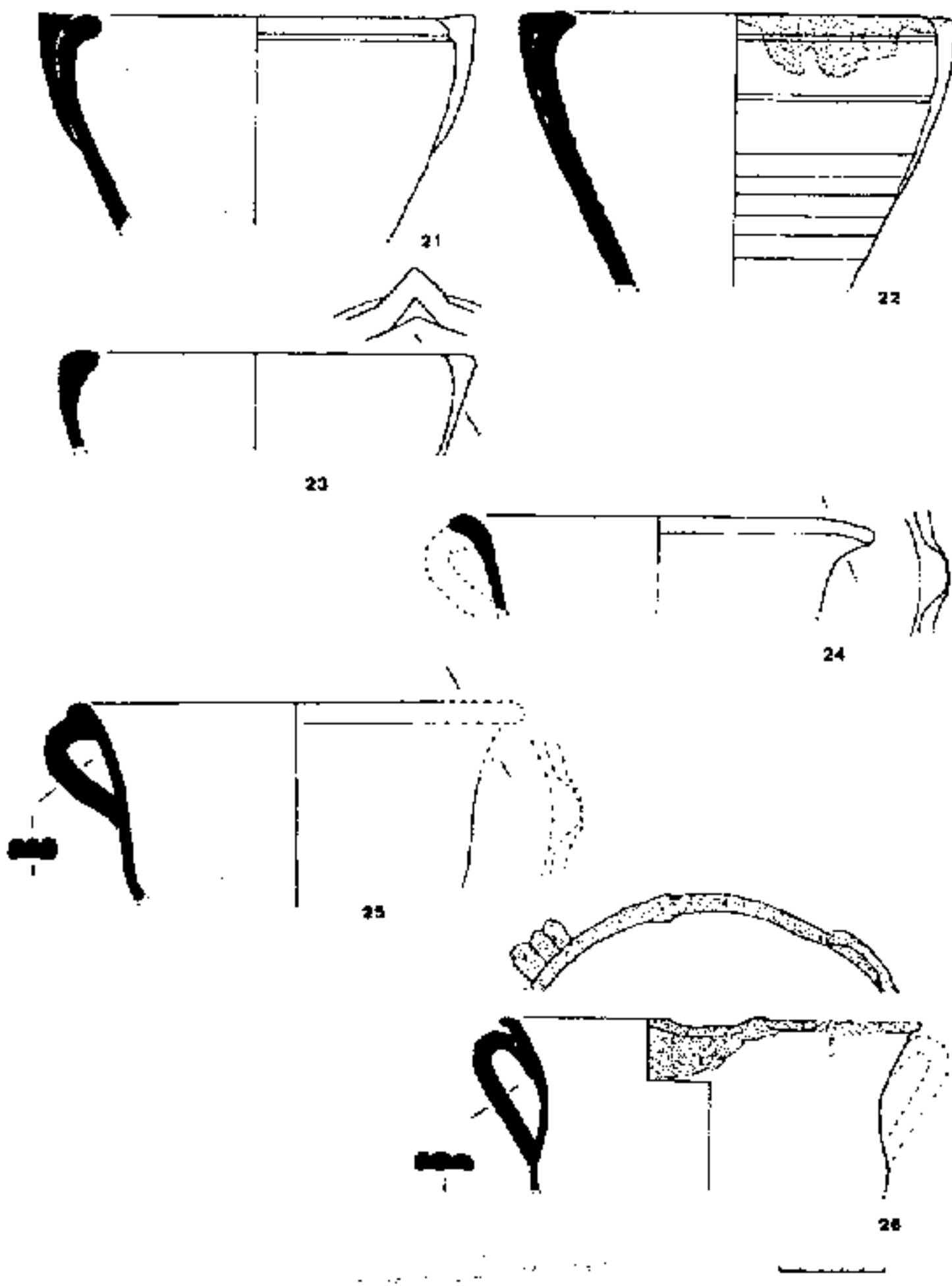

Fig. 16 - Material ceràmic:
21-23.- Mortes de ceràmica vidrada;
24-26.- Greixoneres de ceràmica vidrada.

Cànter

Atuells transportables per emmagatzemar productes líquids, principalment aigua, en desconeixem però, la base. Devia ser una peça molt apreciada i utilitzada per la quantitat de fragments i formes apareguts. Són peces de formes globulars i

troncocònica invertida, estreta de base i voluminosa en la part superior, coll desenvolupat lleugerament divergent i llavi amb bisell interior, tenen dues nanses de formes diverses. La cocció és oxidant amb pastes depurades i parets primes.

Les decoracions són realitzades amb òxid de ferro o de manganès -tonalitats roges o negres respectivament- generalment a base de bandes sobre l'argila abans de ser cuita. Moltes de les peces presenten regalims de vidrats melats i verd a mode de decoració (fig. 17, núm. 27).

Ribell

Devia ser un atuell molt utilitzat per la gran quantitat de fragments trobats¹⁸. És una peça de gran senzillesa amb forma troncocònica invertida, base plana i vora sortida plana en ala. Tenen una cocció oxidant i pastes en general poc depurades. Estan vidrats interiorment, encara que hi trobem peces sense vidrat, en melat i verd. Presenten decoració a la vora amb incisions formant línies d'ones i puntets. Són de mida variable i poden tenir una funcionalitat diferenciada (fig. 17, núm. 28 i 29).

Tapadora

Només en tenim una peça sencera sense l'agafador central. En general es tracta d'una forma discoïdal, amb un agafador central amb forma d'apèndix de botó, i de vora horitzontal i llavi recte. La pasta és de cuita oxidant i té un vidrat de tons marrons.

2.3.2.3. Ceràmica de magatzem

Incloem en aquest punt les peces de grans dimensions. Les formes bàsiques són les grans gerres i tenalles de característiques similars a les d'èpoques anteriors. Només ha aparegut un fragment de vora de tenalla.

Tenalla

Són peces de boca ampla i sense coll, el cos és ovoide, la base plana i la vora té el

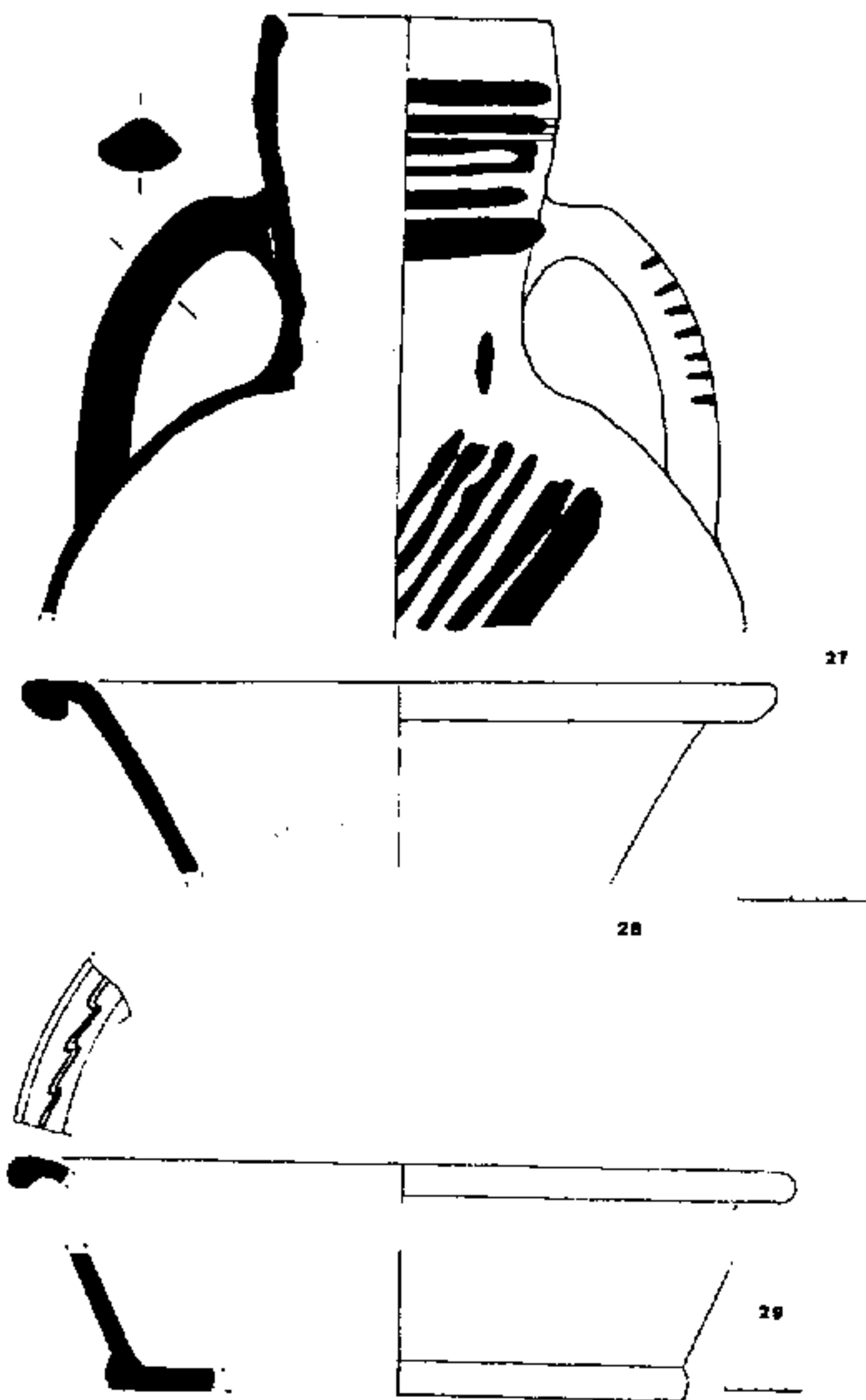

Fig. 17 - Materials ceràmics:
 27.- Cànter de ceràmica amb manganès;
 28-29.- Ribell de ceràmica vidrada.

llavi engruixit. Ha aparegut un fragment que presenta una decoració incisa amb ones a la part superior de la vora. La pasta és molt poc acurada, amb desgredant gruixut i sense vidrat.

2.4. Valoracions finals

L'extracció dels nivells d'enderroc ha posat en descobert les estances domèstiques i privades del castell d'Ulldecona localitzades a l'interior del recinte intern. Les estructures han permès veure una reorganització diacrònica de l'espai intern observant-se, a partir dels arranjaments, una continuïtat evident en la utilització de la zona fins al seu enderrocament final. Aquesta organització de l'espai té, o segueix, una composició força tipificada en els castells medievals cristians¹⁹ on les estances són repartides entre la planta baixa i un o dos pisos al voltant d'un pati interior que devia ser porxat (EQUIP BROIDA;

en VVAA; 1986). Per aproximació cronològica de l'estudi dels materials ceràmics, preferentment les peces daurades, l'abandó -més aviat l'enderrocament de les estructures- del castell es produí cap a la segona meitat del segle XVI i la primera meitat del segle XVII.

L'estat de conservació i abandó de les estructures fortificades del castell d'Ulldecona, ja en procés de ruïna durant el segle XVI²⁰, l'hem de buscar en una sèrie de transformacions socioeconòmiques que es van desenvolupar durant la baixa edat mitjana, el resultat de les quals fou un progressiu abandonament i desús dels recintes fortificats localitzats al cim d'un turó conjuntament amb un absentisme per part dels seus propietaris²¹. El trasllat de la residència del comanador i dels frares hospitalers a la vila d'Ulldecona, l'arrendament de la comanda²² i l'ús de castell com a presó²³ al segle XIV, són algunes de les conseqüències d'aquestes transformacions a les nostres contrades.

En perdre la major part de les funcions originals, és a dir, el sentit estratègic i militar²⁴, el castell es convertí en presó; ús que el trobem generalitzat en la majoria dels castells catalans (EQUIP BROIDA; 1986). Aquesta funció es manté fins a l'any 1409 quan s'estableix el trasllat de la presó a la vila per les dificultats que en plantejava la vigilància²⁵, malgrat que la resolució no fou presa fins a l'any 1499, on es torna a tractar el tema del trasllat. De l'anàlisi d'aquests documents s'extrau que el conjunt fortificat del castell es trobava quasi abandonat, utilitzant-se únicament com a presó quan calia i que es trobava força deteriorat.

A partir de la troballa de les peces de ceràmica podem esbrinar, a falta de noves dades (cal considerar l'excavació i l'estudi parcial de les troballes), els empraments de les estances descobertes i així poder arribar a entendre la distribució i organització de l'espai intern del castell. Cal tenir en compte que, probablement, l'ús d'alguna de les estances haja pogut variar al llarg del temps. Les estances constarien, almenys, de dues

plantes amb un pati central que estaria porxat en una part. A la part baixa ens trobaríem amb l'estable i la pallissa per als cavalls que es localitzaria a la sala -A- per la troballa d'una peça d'esperó i per l'absència d'utils sencers de ceràmica. A la sala -B- es trobarien les estances domèstiques; la cuina a la cambra -B3-, lloc on hem trobat la majoria de les olles; per relació,ensem que el celler i el rebost es localitzaria a la cambra -B2- i el menjador a la -B1-. L'altra estança, -C- també tindria una funció de cuina i de rebost, ja que s'han trobat una gran quantitat de fragments i peces senceres d'escudelles, plats i morters. Per altra banda, a les plantes superiors es localitzarien les estances privades tant dels servents com dels frares hospitalers.

Desconeixem el nivell d'autosuficiència econòmica de la gent que habitava el castell en aquest període. Però, hem de pensar que per la llunyania relativa del poble, per la importància en època medieval de la fortalesa i pel manteniment dels frares, el castell havia de ser autosuficient amb espais d'aprovisionaments per al gra, l'oli, el vi... i llocs per als animals.

Amb la marxa dels frares del castell conjuntament amb la pèrdua de les funcions militars, la fortificació es devia quedar en mans dels servents de l'orde o dels pagesos que es dedicaven a cuidar i conrear les finques del seu voltant. Probablement, aquests mantenien mínimament la presó, que com consta en els documents no tenia vigilància. La troballa de peces senceres de ceràmica, moltes d'elles de luxe ens fa pensar que cap al segle XVI el castell devia estar deshabitat, mantenint-se tancat i utilitzant-se únicament com a lloc d'estada estacional dels frares o del vicari²⁶ encarregat de l'església de Santa Maria dels Àngels, fins al seu enderrocament. Més tard es realitzaria l'arrasament de les estructures que encara es mantindrien en peu per anivellar i aplanar el recinte intern per a usos agropecuaris amb la construcció de marges. Aquest fet va esborrar qualsevol vestigi de les estances no conegudes fins ara.

NOTES:

1. El primer camp de treball d'arqueologia va estar dirigit per l'arqueòleg Ramón Álvarez i els altres dos per l'arqueòloga Ester Fabra. Van ser organitzats per l'Ajuntament d'Ulldecona, pel Servei de la Joventut i pel Servei d'Arqueologia. Cal destacar la intervenció de Margarida Genera, en aquells anys arqueòloga territorial dels Serveis Territorials de Cultura de Tortosa, en promoure aquests camps.
2. En la primera fase, l'any 1994, es va consolidar arquitectònicament la torre quadrada o torre de l'Homenatge; la direcció d'obra va anar a càrrec de Jordi Segura, arquitecte de la Direcció General d'Arquitectura i Habitatge i fou finançada pel Ministeri de Cultura, les intervencions van incidir en la torre i en el recinte exterior. En la segona fase, l'any 1995, es van portar a terme les actuacions de neteja i consolidació de l'església i de la torre redona; fou finançada per la Direcció General d'Arquitectura i habitatge i el projecte i l'adjudicació d'obres van correspondre a l'arquitecte Jordi Segura. Les actuacions arqueològiques es van desenvolupar tant a l'interior de l'església com en el recinte intern en dues campanyes consecutives. Les excavacions foren coordinades pel Servei d'Arqueologia i el Museu del Montsià i dirigides per l'arqueòleg Toni Forcadell.
3. No ens estendrem en una descripció explícita i detallada de cadascun dels elements arquitectònics i estructurals que formen el conjunt fortificat. Aquest aspecte ha estat desenvolupat en anteriors treballs: ALMUNI, BONET, CURTO, 1995; ÁLVAREZ, LÓPEZ, 1991; FORCADELL, ALMUNI, MICHAVILA, VILLALBÍ, 1994. Únicament descriurem els elements que formen part del recinte intern i no analitzats en aquests treballs.
4. L'estudi de la geòloga A. López (ÁLVAREZ; LÓPEZ en premsa) ens informa que la muntanya és formada per una superposició de roques calcàries i margues cretàcies, que culminen al cim amb un pis de calcàries d'edat barreminana amb orbitolínids, format en el moment de màxima transgressió marina de la conca del Maestrat Central.

La Foia constitueix la part plana del passadís i és formada per extensos glacis de sedimentació quaternaris de gran riquesa agrícola que contrasten amb l'aridesa de les serres calcàries que la delimiten.

5. La campanya arqueològica realitzada l'any 1994 (VILLALBÍ; FORCADELL; ARTIGUES, 1994) va efectuar un sondeig davant de la poterna d'entrada, documentant la fonamentació d'aquest mur. Aquest s'assenta directament sobre un preparament de morter de calç desproveït de rasa de fonamentació. Per sota del preparament aparegué una estructura de combustió amb abundant fragments ceràmics, destacant uns fragments d'escudella blanca decorada en blau, de Paterna, datada cap al segle XV. Probablement la construcció del mur es va portar a terme per la defensa del castell just abans de la guerra civil catalana.
6. Hem de tenir en compte que el plantejament metodològic utilitzat tant en aquesta fase com en les anteriors té, a priori, un problema tècnic que per si mateix pot variar tot el procés d'excavació. Per una banda per l'origen del projecte implicat directament dins d'un programa de restauració; i per altra, deduïda de l'anterior, l'acomodació temporal a aquest programa.
7. Deixant de banda una safra i una olla trobada durant les primeres campanyes arqueològiques (ÁLVAREZ, R. en premsa).
8. M. Paz Soler (1989) indica que una de les causes de la crisi de la ceràmica valenciana en general i en particular la daurada de final del segle XVI i principi del XVII és la popularització de les peces daurades, perdent el seu valor com a peça de luxe. Aquest fet s'acompanya amb un augment de la producció però amb un descens de qualitat d'acabat. És per aquest motiu la gran quantitat de fragments d'aquestes peces trobats en les excavacions arqueològiques.
9. Una part dels objectes ceràmics van estar exposats en l'exposició que es va realitzar al castell d'Ulldecona entre els dies 13 i 16 de 1995 i organitzat per l'Ajuntament d'Ulldecona i el Museu del Montsià. Les peces van rebre un primer tractament de restauració i neteja per part del servei de restauració del Museu. El tractament va consistir bàsicament en una primera neteja mecànica, una segona neteja amb dissolvents, preferentment aigua destil·lada i, per últim, una protecció final basada en una fixació de la capa pictòrica amb palaroid B72 15% per a les peces amb decoració pintada i palaroid B72 3% per a la resta de les peces.
10. La sèrie de "l'ungla" es troba documentada cap a final del segle XVI i inici del XVII (MARTÍNEZ, 1982:175), relacionat amb l'inici de la decadència dels tallers de Manises; una altra característica és la presència i acompanyament de blau intens, observat en un fragment d'escudella aparegut durant aquesta campanya.
11. Segons J. Barrachina (1983: 127) aquestes formes i decoracions s'adscriuen en exclusiva a Paterna encara que en estudis posteriors no es manté aquesta posició tan rígidament. És el tipus de producció valenciana més estandarditzat, de producció ràpida i barata.
12. J. Barrachina (1983: 127 i ss.) argumenta que aquest tipus és habitual en els jaciments de la baixa edat mitjana amb presència de ceràmica valenciana. El fragment trobat al castell correspon al tipus 2 de Llinars del Vallès. És datada àmpliament sense una precisió cronològica clara en els segles XIV i XV, amb ús en el moment de destrucció del castell de Llinars (1448).
13. L'expulsió dels moriscos a inici del segle XVII va repercutir en totes les activitats artesanals on aquest grup estava dedicat, especialment a la zona de llevant. En Manises es produí una transformació en la producció de peces daurades amb l'aparició de nous motius decoratius i una decadència del reflex, amb tons axocolatats (MARTÍNEZ, 1982: 175). El daurat de la major part de les peces aparegudes al castell d'Ulldecona

presenta aquests tons.

14. El motiu decoratiu de forma espiral al revers es troba datat a final del segle XVI i inici del XVII, utilitzant-se també durant el segle XVIII. Combinats amb altres motius florals o geomètrics es troben ja documentats durant la segona meitat del segle XV (MARTÍNEZ, 1982: 191 i ss.)
15. Aquesta peça manté moltes similituds amb l'escudella CU95/B3-19 esmentada anteriorment.
16. Les greixoneres són peces de forma ovalada, parets lleugerament obertes, que tenen una nansa en un dels extrems i un abocador a l'altre. S'utilitzava per a recollir el greix de l'ast i va tenir durant els segles XIV-XV un desenvolupament important. Les pastes són similars a les utilitzades per a les olles i de cuita oxidant amb vidrat interior de diversa tonalitat que també cobreix la vora per la banda exterior.
17. Peça per a retenir elements sòlids en suspensió de mida i forma diferent als actuals.
18. Segons J. Barrachina (MONREAL, I., 1983) els usos més freqüents documentats són el de pastar i el de rentar la roba; també hi ha referències que servia per a la matança d'animals; per a l'elaboració de llegums i de fruites, per a diverses elaboracions de fleca i pastisseria i per a qualsevol tipus de preparacions i mescles de matèria orgànica i inorgànica que no necessiten calor. Així doncs, no és estrany la gran abundància de fragments trobats al castell.
19. Cal considerar la desconeixença de l'organització espacial del recinte intern en època andalusina, esperem que les properes intervencions arqueològiques aporten noves dades en relació amb aquest període.
20. Hi ha un document que fa referència a l'estat del castell d'Ulldecona durant aquest període. És el relat que va fer el prior Martín Benedit i el Castellà Juan de Aragonia. Aquest primer explica la visita

que realitzà a la comanda d'Ulldecona el 26 d'abril de 1555 i testimonia l'estat ruïnós i deixat del castell. Juan de Aragonia clou el document amb una missiva adreçada a Baptiste Castellví, comanador d'Ulldecona, on manifestava la seua preocupació per la conservació del castell, ordenant reparar-ne l'entrada per tal que en mesos s'hi pogués accedir a cavall, i també tots els sostres ja que tenien goteres (ALMUNI, V; BONET, M.; CURTO, A.; 1995:90). Probablement alguns dels arranjaments que s'observen en les estructures descobertes corresponguen a aquest moment. En relació amb l'estat de conservació i deixadesa del patrimoni hospitaler caldria considerar la disposició del capítol general de l'ordre de l'Hospital de l'any 1492 adreçada als preceptors de la Castellania d'Amposta on es reclama la reparació de les esglésies, fortalises i cases de l'orde ja que la major part es trobaven en total ruïna (BONET, M.; 1994:271). No seria gens estrany que el castell ja es trobés bastant malmès a finals del segle XV.

21. A banda d'aquest procés generalitzat, l'estructura político-administrativa de l'ordre de l'Hospital afavoria i alentava la gestió rentista i absentista, en conseqüència l'arrendament de les preceptories amb l'oblit i deixament del seu patrimoni com a efectes més directes (BONET, M.; 1994:213).
22. El primer arrendament documentat de la comanda d'Ulldecona és de l'any 1410 (BONET, M.; 1994).
23. L'any 1386, el Castellà de la Castellania d'Amposta va ordenar el trasllat de les dones preses del castell a casa del Veguer, per evitar abusos deshonestos (BONET, M.; 1994:245).
24. Encara que la vila d'Ulldecona es va encarregar de la defensa del castell l'any 1462 (ALMUNI; BONET; CURTO; 1995:88) amb la construcció, probablement, d'una nova muralla durant la guerra civil catalana (segons M. Bonet un exemple més de l'absentisme del comanador en particular i de l'orde en general de les seues preceptories, ja que

el comanador d'Ulldecona, com a propietari, n'era l'encarregat directe de la defensa); el conjunt fortificat no va ser atacat i ocupat per cap tropa. L'objectiu principal era la mateixa ciutat d'Ulldecona que disposava d'una gran capacitat defensiva ja que tenia una gran muralla que constava de 38 torres (BONET, M.; 1994:296). En les successives guerres el castell no va tenir, evidentment, cap funció militar.

25. *Frey Pero de Moros, Castellán de Amposta, con Frey Gonçalvo de Funes, de Cantavella y Aliaga; Jofre de Canadall, de Ulldecona, etc. Considerando los graves inconvenientes que se siguen de que la cárcel pública esté en el castillo, lejos de la corte del veguer y sin vigilancia de noche, con la consiguiente facilidad de que huyan los presos, se concede a los paeres jurados y prohombres de Ulldecona construyan nueva cárcel, en el lugar que mejor y más conveniente les parezca, en la misma villa. Dado en Caspe 21 de mayo.* (BAYERRI, E.; 1951:25).

26. Al *Llibre de Receptoría* hi consta diferents pagaments realitzats entre els anys 1583 i 1584 tant al vicari com al baciner i sagristà encarregats de mantenir l'església del castell (MONTERO, D.; 1990:319 i ss.).

BIBLIOGRAFIA

ALUMINI, Victòria; BONET, Marià; CURTO, Albert (1995): *De l'edat mitjana al Montsià: els castells*. Amposta. Museu del Montsià.

ÁLVAREZ, Ramón; LÓPEZ, Anna (en premsa). "L'assentament ibèric i el poblat medieval del puig del Castell d'Ulldecona (campanya 1985)". *XXXVII Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*. Amposta. 1991.

BAYERRI, Enrique (1951) *Llibre de privilegis de la vila d'Ulldecona*. Tortosa.

BONET DONATO, María (1994). *La orden de l'Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta* (ss. XII-XV). CSIC, Madrid.

DDAA (1984): Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. Acta/

Medievalia, 2. Barcelona.

DDAA (1986) Fortaleses, torres, guaites i castell de la Catalunya medieval. Acta/Medievalia, 3. Barcelona.

EQUIP BROIDA (1986). "Ús de l'espai en els castells i torres dels segles XIV i XV" en *VVAA (1986) Fortaleses, torres, guaites i castell de la Catalunya medieval*. Acta/Medievalia, 3 Barcelona.

FABRA, Maria Ester (en premsa) "Aproximació a l'estudi del poblat ibèric del Castell d'Ulldecona (Ulldecona Montsià). Campanya d'excavació de 1966". *XXXVII Assemblée intercomarcal d'Estudiosos*, Amposta 1991.

FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I; VILLALBÍ, M. (en premsa) "El castell d'Ulldecona" *Catalunya Romànica*. Enciclopèdia Catalana.

FULLANA, Miquel (1984): *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Ed. Moll.

LORIENTE, Ana; OLIVER, Anna (1992): *L'antic Portal de Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, 4. Lleida.

LÓPEZ ELUM, Pedro (1994): *La alqueria islàmica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*. Valencia.

MARTÍNEZ CAVIRÓ, Balbina (1982): *La loza dorada*. Editora Nacional. Madrid.

MONREAL, L.; BARRACHINA, J. (1983): *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MONTERO BARRIENTOS, Dolors (1990) *El Llibre de Receptoría de l'Ajuntament d'Ulldecona (1557-1590)*. Diputació de Tarragona.

PAZ SOLER, Maria (1989): *Història de la ceràmica valenciana*. Tomo III. Ed. Vicent García Editores. València.

VILLALBÍ, Mar; FORCADELL, Toni; ARTIGUES, Pere (en premsa): "El castell d'Amposta i el castell d'Ulldecona: arquitectura i espai". *Primeres Jornades Els ordes del Temple i l'Hospital a l'Ebre*, Ascó-Miravet, 1994.